

ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

Від моменту проголошення незалежності в українському суспільстві ствердилась думка про відсутність „народної” влади, тобто державного керівництва близького до потреб звичайних людей. Закономірно, що проблематика політичних еліт здобула чільне місце у вітчизняній політичній науці. Дослідженню її різноманітних аспектів було присвячено низку суспільствознавчих праць. Однак попри значний інтерес науковців до елітологічної тематики досі залишається недостатньо висвітленою проблематика витоків елітності української політичної еліти. Грунтовніше опрацювання якої сприяло б більш високому рівню розуміння природи подальших проблем вітчизняного елітогенезу.

У даній статті автор ставить за мету розглянути ключові проблеми становлення української політичної еліти в перші роки державної незалежності – роки формування базових тенденцій її подальшого буття, проаналізувати детермінанти їх зародження і впливу на формування вітчизняної політичної еліти.

Розгляд зазначеної проблематики доцільно розпочати з моменту президентських виборів, що відбулися 1 грудня 1991 р., які стали відправною точкою формування нової політичної системи держави, а отже відкрили новий етап становлення української політичної еліти.

Потрібно відмітити, що після заборони компартії 30 серпня 1991 р. було остаточно зруйновано стару систему влади, основу якої становила вертикаль КПРС і єдиним центром влади в республіці стала Верховна Рада України. [1] Підлеглість їй інших гілок влади визначалася діючою тоді Конституцією України 1978 р. в якій зазначалося: „ Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу Української РСР. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів” [2, стаття 2, с. 4]. Після запровадження посади Президента в Конституцію було внесено таке доповнення: „ Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України ” [3, с. 582]. Між цими конституційними нормами з’явилась непримирима суперечність, яка могла бути розв’язана лише прийняттям нової Конституції, з чітким розподілом повноважень між трьома гілками влади.

Однак Верховна Рада України, якій були надані законодавчі і розпорядчі функції по відношенню до Кабінету Міністрів України, не бажала втрачати повноту державної влади. Окрім цього, небажання парламенту „ здавати свої позиції ” детермінувалось прагнення депутатів посткомуністичної більшості не допустити ринкових перетворень. Тому із вступом Л. Кравчука на пост Президента України, між зазначеними суб’єктами політичного процесу розпочалась боротьба за владні повноваження. Доктори філософських наук М. Михальченко і В. Андрущенко, зазначають що законодавча і виконавча влада, відразу вступили в суперництво [4, с. 113].

Тим часом в Україні наростала економічна криза викликана крахом командної економіки та руйнуванням союзного виробничого циклу і перед її політичною елітою постала потреба реформування економіки на ринкових засадах. Окрім цього, перехід до ринкової економіки був необхідною умовою формування громадянського суспільства і правової держави. Так як: „Взаємопов’язані структури громадянського суспільства і правової держави не є бінарним відношенням: воно тернарне і його третій обов’язковий елемент – ринкова економіка” [5, с. 200]. А звідси був і необхідною складовою становлення розвиненої партійної системи – базових умов елітогенезу.

Однак, так як обрана 1990 р. Верховна Рада України складалася з слабоструктурованих політичних сил більшість з яких були налаштовані на консервацію суспільно-політичного становища ініціатором реформ могла виступити лише виконавча влада очолювана Л. Кравчуком.

Необхідність широких президентських повноважень обумовлювалася потребою швидкої й докорінної політичної і економічної модернізації країни, та неможливістю обрання парламенту, здатного виступити суб’єктом суспільно-політичного розвитку. Оскільки переобрання в 1992 р. Верховної Ради привело б у парламент хоч і за своєю природою реформістські, але професійно не підготовлені політичні сили, не маючі стратегічного бачення шляхів розбудови державності, не відійшовші від „мітингово-руйнуючих” методів вирішення проблем і через особисті амбіції своїх лідерів не готові до конструктивної співпраці. За цих умов очолити процес вироблення і реалізації стратегії державного розвитку був спроможний лише Президент, який мав можливість зосередивши в своїх руках практично всю повноту державної влади сформулювати потужну команду реформаторів, здатних вибудувати концепцію державної стратегії і послідовно реалізовувати її тактичні положення.

Проте, слід зазначити, що потреба президентської форми правління була викликана не лише неефективністю парламенту, а й її оптимальністю для держав перебуваючих на етапі здійснення корінних суспільно-політичних реформ, яка детермінована такими рисами президентської республіки як: монолітність виконавчої влади, її здатність цементувати, з’єднувати різномірні як по горизонталі, так і по вертикалі елементи виконавчої влади; оперативність в зібранні і опрацюванні інформації, необхідної для прийняття рішень, висока швидкість реалізації самого рішення по всім структурам влади; персоналізація відповідальності виконавчої влади за ефективність і наслідки прийнятих Президентом завдань [4, с. 108-109] .

Прикладом високого реформістського потенціалу президентського управління виступає досвід країн центральної і східної Європи які пройшли через стадію оновленого авторитаризму поєднаного з демократичними процедурами [6, с. 254] .

Однак, як відмічає доктор філософських наук А. Лузан, авторитарний режим лише в тому випадку може виявитися дійовим і ефективним в період модернізації, якщо у влади виявиться людина за своїми якостями, здатна стати на рівень тих задач, які стоять перед суспільством, згуртувати народ і

повести його на вирішення визрілих проблем [7, с. 141-142].

Новообраний Президент України, як свідчить досвід, проявив недостатню активність як модератор суспільно-політичного розвитку держави. Зауважимо, що за результатами досліджень провідних вітчизняних соціологічних служб, ще в другій половині 1992 р. 82% респондентів підтримували Президента і очікували від нього рішучих дій, а 78% населення були готовими підтримати економічні і політичні реформи в країні [8]. З таким рейтингом глава держави не розпустив антиреформістський парламент, не домогся прийняття нової Конституції з чітким, збалансованим розподілом повноважень гілок влади, не розпочав корінних економічних реформ, стратегія яких певним чином була напрацьована його командою під час передвиборчої кампанії. А це є важливою передумовою формування ефективної політичної еліти

В результаті відсутності політичних реформ створилась аморфна президентсько-парламентська система влади, яка як зазначають доктор філософських наук Д. Видрін і доктор історичних наук Д. Табачник, призвела до того, що владні інститути почали „тягнути ковдру” кожний на себе [9, с. 11]. Верховна Рада, вказують вчені, намагалася взяти на себе частину виконавчих функцій та безпосередньо розпоряджатися значними матеріальними цінностями, проти чого виступали органи виконавчої влади, особливо представники Президента на місцях [9, с. 11]. Це стверджують і М. Михальченко та В. Андрущенко [4, с. 118]. На їх думку відкладання Л. Кравчуком реформ зумовлювалося набутим ним за роки роботи в ЦК тяжінням до авторитарного стилю управління [4, с. 230] і нерішучістю в умовах невизначеності, проявом якої було використання тактики „тягнення резини”, тобто очікування, коли проблема вирішиться сама собою, коли ситуація стане яснішою і т.д. [4, с. 119].

Значимо, що відтягування Президентом економічних реформ, окрім перелічених факторів детермінувалося його переконанням, що ринкові перетворення відбудуться самі по собі. Про наявність подібного переконання у глави держави свідчить його інтерв'ю дане газеті „Голос України”, 12 березня 1992 р. у зв'язку з 100 – денним терміном перебування на посаді, в якому Л. Кравчук, наступним чином, висловлюється про економічні реформи: „... Все повинно розвиватися паралельно. Коли розпочнеться приватизація, демонополізація, роздержавлення, прийде справжній ринок, вони створять ефективну структуру економіки” [10].

Стримуючим фактором політичних і економічних реформ стала відмова Президента від формування Кабінету Міністрів нового типу, уряду національної згоди, створити який главі держави пропонувала та частина його команди, яка раніше не працювала у партійно-державних структурах. Був залишений мінімально оновлений, причому не за критерієм компетентності, а виходячи з політичних і особистих симпатій консерваторський уряд В. Фокіна, який непогано розбирався в директивній централізованій економіці, однак не сприймав ідеї переходу до ринкової економіки, не бачив конкретних шляхів переходу до неї. Прем'єр - Міністр намагався робити підпірки старій

економіці, випрошував допомогу у Росії, однак нічого різко не змінював [4, с. 120-121].

Таким чином, відкладання реформ зумовлювалося нерішучістю Президента, його консервативністю, та незрозумінням логіки ринкових перетворень. В результаті зазначених детермінант діяльності глави держави остання не сприяла формуванню стратегії державно-політичного розвитку країни, що, позбавило виконавчу владу тактичної спрямованості на досягнення певної системи суспільно-політичних цілей перетворивши їх на стратегічно не вивірені, не адекватні потребам державного розвитку.

Саме це дозволило, вітчизняним дослідникам В. Цветкову і В. Горбатенку зробити висновок, що відсутність новітньої стратегії модернізації суспільства призвела до негативних наслідків у всіх сферах суспільного життя [11, с. 35]. Її відсутність спричинила складну взаємообумовлену систему детермінант кризових явищ в усіх сферах суспільно-політичного життя, які виступили значною перешкодою на шляху формування української політичної еліти.

Однак невірні з точки зору суспільно-політичного розвитку управлінські рішення виконавчої влади не можна зводити лише до відсутності державної стратегії, а брак останньої пояснювати виключно відсутністю досвіду державного управління в номенклатурі колишньої периферії. Підтвердженням цьому стало урядування В. Фокіна, уряд якого, як зазначає доктор політичних наук О. Бойко, рішуче зробивши перший крок у напрямку реформування економіки – лібералізацію цін, фактично усунув державу від регулювання процесів економічного реформування, але так і не спромігся зробити наступні кроки до ринку – демонополізацію та приватизацію [12, с. 83]. Незважаючи на те, що з точки зору логіки розгортання реформ саме з цих кроків повинен був розпочатись перехід до ринкової економіки. О. Бойко наступним чином пояснює алогічність запровадження лібералізації цін до початку процесів приватизації та демонополізації: „ ця алогічність мала свою логіку, суть якої – у створенні ситуації, коли державна власність потрапила у повне, необмежене користування та управління номенклатури. Іншими словами, зворотню стороною деформованої, руйнівної лібералізаційної моделі була майже ідеальна модель втримання влади у руках старої бюрократії шляхом накопичення первинного капіталу ” [12, с. 81-82].

З іншого боку, постає питання, хто б міг стати покупцем фабрик і заводів які впродовж трьох поколінь перебували у державній власності ? З нашої точки зору відповідь на нього могла б бути наступною: малі і середні підприємства могли бути приватизовані за рахунок легалізації тіньового капіталу; деяку частину великих підприємств, які не знаходилися у стратегічно важливих галузях, можна було продати іноземним підприємцям, деяку - віддати їм в оренду, однак більшою мірою, великі підприємства, з метою уникнення загрози економічній самостійності держави, зі сторони транснаціональних корпорацій, а виходячи звідси і політичній незалежності країни, варто було б приватизувати частково, надаючи державі контрольний пакет акцій.

З огляду на вищесказане автор цілком погоджується з думкою доктора

політичних наук О. Бабкіної, про те, що: „серцевина проблематики українських реформ полягає не в знаходженні необхідних для прогресу країни принципів та форм організації суспільного життя в економіці, політиці, соціальній сфері, культурі. Для цього існує багатий світовий досвід, який зростає не стільки на теоретичних засадах, скільки з потреб суспільної практики. Складною, але досить реальною, є адаптація цього досвіду до української специфіки. Головна ж проблема – її невирішеність виявилась основною перешкодою на шляху реформ в Україні – це проблема досягнення поєднання об'єктивних потреб суспільного розвитку з інтересами окремих соціальних груп, і насамперед „еліти” ” [13, с. 45].

Тим часом в результаті невідповідної викликам часу політики уряду все більших обертів у державі набирала економічна криза. Уже навесні 1992 р. газети писали, що в Україні існують всі ознаки глибокої економічної депресії, аналогічної тій що пережила світова економіка у 20 - 30-ті роки [14]. Ситуація справді була кризовою: на квітень 1992 р. обсяг продукції промисловості скоротився на 14,1%, в тому числі виробництво товарів народного споживання впало на 20%, а продовольчих товарів на 32% [12, с.79]. За цих обставин, констатує О. Бойко, нездатність уряду внести корективи у хід реформ, тривале зволікання з рішучими діями (насамперед з розгортанням процесів приватизації та демонополізації) зумовили абсолютно логічну розв'язку: масове невдоволення народу і відставку у кабінету В. Фокіна у жовтні 1992 р [15, с. 507].

Після відставки уряду В. Фокіна, всупереч бажанню Президента, на посаді Прем'єр-Міністра України, за ініціативи парламенту було затверджено Л. Кучму. Тоді ж парламент надав уряду додаткові повноваження за рахунок їх перерозподілу між Верховною Радою, Президентом і Прем'єр-міністром. Уряд отримав право видавати декрети, які мали силу закону, якщо парламент протягом двох тижнів їх не ветував. Такий перерозподіл повноважень призвів до утворення двох центрів виконавчої влади, співпраця яких ускладнювалася по-перше, фактичною невизначеністю її головного суб'єкта, по-друге, особистою неприязню Л. Кравчука і Л. Кучми [4, с. 125, 207].

Поділ виконавчої гілки влади, який відбувся внаслідок невикористання Президентом політичного потенціалу модератора суспільно-політичного розвитку держави, засвідчив втрату главою держави потенціалу суб'єкта політичної модернізації. Внаслідок чого у жовтні 1992 р. остаточно сформувалася діюча до кінця президентської каденції владна конструкція, „ в межах якої жоден з політичних інститутів (Президент, уряд, Верховна Рада), не був наділений такою кількістю прерогатив, які б дозволяли йому чинити вирішальний вплив на формування політичного та економічного курсу країни ” [16, с. 91]. Звідси, на кінець 1994 р. ще не були розроблені чіткі критерії та межі владних повноважень трьох гілок влади, не були чітко визначені їхні функції, об'єкти впливу та механізми реалізації влади [9, с. 11]. Отже, як зазначає кандидат політичних наук Н. Кононенко, „ чинна на той момент владна конструкція унеможлиблювала виконання будь-яким політичним інститутом суб'єктних політичних функцій, не кажучи вже про

модераторську модернізаційну місію” [16, с. 91].

Відсутність протягом тривалого часу суб’єкта політичної модернізації, здатного генерувати і реалізовувати стратегію державного розвитку в поєднанні з протилежністю особистих інтересів частини владного істеблішменту – державним, і відсутністю розвиненого, достатньою мірою розуміючого реалії суспільно-політичних процесів громадянського суспільства та дієвих механізмів політичної відповідальності правлячої еліти призвела до тотальної „ тінізації ” господарства. Яка на думку О. Турчинова виступила головною детермінантою формування нової пірамідальної структури влади та перерозподілу підконтрольного їй економічного потенціалу [17, с. 75].

На першому етапі (1991 – 1993 рр.), офіційні і тіньові економічні відносини та відповідно вплив і можливості будувалися, як правило, за галузевою вертикаллю. Однак, вона порівняно доступна для контролю з боку правоохоронних і податкових органів, через що з часом значущість її знизилась. І вже у 1993 – 1994 роках в основу офіційних і тіньових відносин було покладено регіональний принцип [17, с. 75].

О.Турчинов наступним чином розкриває механізм функціонування регіональних адміністративно-економічних груп: „ Навколо керівників регіональних державних структур на ґрунті спільності економічних і політичних інтересів представників держапарату і комерційних структур формуються могутні регіональні адміністративно-економічні групи. Для перебуваючих під їх контролем суб’єктів господарської діяльності створювалися найсприятливіші економічні умови. ... контрольовані регіональними адміністративно-економічними групами правоохоронні та податкові служби покривали скоєні правопорушення і вживали заходів щодо нейтралізації їхніх конкурентів. Для цих цілей дані групи могли використовувати і зорієнтовані на їх інтереси кримінальні угруповання. Своім завданням комерційні структури адміністративно-економічних груп вважали перетворення отриманих можливостей у легальні і нелегальні прибутки з подальшим перерозподілом їх серед учасників „ пропорційно ” становищу, яке вони займали у владних і економічних відносинах. ... на чолі всієї піраміди стояли центральні органи влади [17, с. 76] ”.

Регіональні та центральні (створені керівниками центральних органів влади і їхнім оточенням , та функціонуючі в масштабах всієї держави.) адміністративно-економічні групи, констатує дослідник, ставали основним елементом економічних і політичних відносин [17, с. 76-77].

В цілому погоджуючись з твердженнями О. Турчинова, відзначимо, що поняття „ адміністративно-економічні групи ”, не зовсім вдало відображає їх сутність, тому в науковий обіг для позначення даного явища був уведений інший термін „ адміністративно-економічні клани ”. Український дослідник О. Долженков наступним чином обґрунтовує перевагу останнього поняття: „у терміні „клан” акцентується увага на таких характерних важливих факторах, як ієрархічна внутрішня структура, жорсткі внутрішні зв’язки не лише економічного, але й особистого (у т. ч. сімейного) типу. Наявність таких

особливостей не випливає із значення більш нейтрального і невизначеного терміна „ група ” [18, с.4].

Варто зазначити, що галузеві та регіональні номенклатурні господарсько-адміністративні клани сформувалися ще за часів правління М. Хрущова та Л. Брежнєва, на це звертає увагу й О. Долженков, зазначаючи що з 70-х років, а можливо і з більш раннього часу існував тісний зв'язок між частиною партійної номенклатури, кримінальними авторитетами, та „ цеховиками ” (тінювими підприємцями) [18, с.4]. З плином часу, констатує вчений, найбільш корумпована частина української партноменклатури активно включилась в розбудову держави, а „цеховики” – в побудову ринкової економіки. Кримінальні авторитети, відзначає дослідник взагалі перетворились на інтегральну частину бізнесової еліти [18, с.4].

Отже, 1993-1994 роки не можна вважати початковим періодом формування регіональних і центральних політико-адміністративних кланів, скоріше це період повної інтеграції радянських бюрократичних і кримінально-економічних угруповань і трансформації їх в потужні клани нового зразка, глави яких перетворили територію здійснення свого адміністративно-політичного управління в своє приватне володіння.

Таким чином, це період зародження неопатримоніального політичного режиму, за якого „ держава управляється фактично як приватне володіння правлячих груп, які використовують її інститути як джерела власних прибутків ” [19, с. 120], в межах якого „політичне підприємство виступає в якості допоміжного для економічного, а політичне управління передусім в якості „ управління можливостями ” [20, с.8].

Економічні негаразди негативно позначилися на соціальній структурі суспільства. Так, вже у 1992 р. за межею бідності опинилося майже 64% українців, „середній клас” танув майже на очах, а кількість багатих становила 10% [15, с. 510]. Раптове зубожіння більшості населення в результаті суспільних змін призвело до його маргіналізації, тобто втрати людьми своєї суспільної ідентифікації, і відповідно атомізації суспільства. Відомі вітчизняні науковці, в колективній доповіді „ Україна посткомуністична: суперечності та перспективи соціально-політичного розвитку ” підготовленої у червні 1993 р. наступним чином характеризують тодішній стан українського суспільства: „ Коли використати метафору, то його соціальна структура – це своєрідний кисіль, - аморфна маса, в якій, по-перше, відсутні чіткі соціальні страти і соціальна самоідентифікація ... По-друге, поряд з малочисельним „ середнім класом ”, швидко зростає в умовах різкого погіршення життєвого рівня люмпенізований прошарок ” [21, с. 12].

В результаті маргіналізації суспільства в ньому зникли стійкі соціальні групи здатні усвідомлювати і відстоювати свої політичні інтереси, що є необхідною умовою їх реального представництва на різних рівнях представницьких органів влади, а отже й необхідною умовою формування політичних партій здатних артикулювати і агрегувати інтереси громадян, соціальних груп, звідси став неможливим розвиток політичних партій як впливових виразників громадських інтересів, підзвітних перед виборцями,

підзвітність яких виступає дієвим механізмом політичної відповідальності політичної еліти, а отже в значній мірі зумовлює її якісний стан.

Нерозвиненість політичних партій зумовила неможливість їх становлення в якості повноцінних суб'єктів політичного процесу, здатних формувати, відстоювати і в разі приходу до влади реалізовувати ідеї, програми, концепції суспільно-політичного розвитку, сприяючи тим самим підвищенню загальної якості політичних рішень, а звідси і природній селекції політиків за критерієм їх ефективності. Закономірно, що подібні партії також не могли слугувати механізмом суспільної селекції політичної еліти, яка виступає однією з найважливіших функцій політичних партій [22, с. 145-146].

Доктор політичних наук Л. Кочубей відзначає, що саме вкорінені політичні партії давали б можливість для реалізації чітко окреслених програм, вигідних для всього суспільства, або для провідних суспільних груп, перед якими вони були б відповідальні. Відсутність таких партій, вказує вчена, є причиною безвідповідальності парламентської еліти [23, с. 297].

Не сформованість партійної системи також унеможливила перехід до пропорційної виборчої системи, яка як зазначає кандидат історичних наук О. Романюк сприяє структуризації політичної еліти, та політичній структуризації суспільства у цілому, що створює кращі умови для консолідації політичних сил [24, с. 192]. Окрім цього, пропорційна система сприяє підвищенню рівня партійної відповідальності депутатів, а звідси і зростання ефективності їх діяльності.

Таким чином, відсутність у країні суб'єкта політичної модернізації, здатного генерувати і реалізовувати стратегію державного розвитку в поєднанні з протилежністю особистих інтересів частини владного істеблшменту –державним, призвела до пролонгації ринкових перетворень, масового зубожіння населення, а звідси до маргіналізації, і відповідно атомізації суспільства, збереження патерналістської свідомості громадян, що унеможливило формування громадянського суспільства, правової держави, розвинутої партійної системи, відсутність яких призвела до тотальної „ тінізації ” господарства, що детермінувало трансформацію радянських бюрократичних і кримінально-економічних угруповань в неопатримоніальні клани. Які згодом унеможливили рекрутування вітчизняної політичної еліти поза клановим принципом, несумісним з формуванням елітарної політичної еліти.

1. Мандзій Л. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення. Авт. реф. канд. дисертації. 2. Сборник законов украинской СССР и Указов Президиума Верховного Совета Украинской СССР 1938-1979 В.2 Том 1. Сост. З. К. Калинин, - Под. ред. Я. Я. Колотухи и Ф. Г. Бурчака. Политиздат Украины 1980. Раздел первый. Конституция (основной закон) Украинской Советской Социалистической Республики. – 740 с. 3. Новітня історія України (1900-2000): Підручник А. Г. Слісаренко К. „ Вища школа ” 2002. -719 с. 4. Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежье: Л. Кравчук.

Україна 1991-1995 рр. – К., 1996. – 512 с. **5.** Кочубей Л. Громадянське суспільство як необхідна передумова демократичного розвитку в Україні // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2008. Вип. 12. **6.** Зеленюк Г. Коаліція чи пактування: моделі взаємодії політичних еліт на постсоціалістичному просторі. Збірка „ Еліти і цивілізаційні процеси формування націй ” Том 2 К. 2006. **7.** Лузан А. Чи необхідна політична реформа в Україні ? Збірка „ Еліти і цивілізаційні процеси формування націй ” Том 2 К. 2006. **8.** « Киевские новости », 1993 № 8-9. **9.** Видрін Д., Табачник. Україна на порозі ххі століття: політичний аспект. : К. „ Либідь ” 1995. - 296 с. **10.** Голос України. – 12 березня 1992 р. **11.** Цветков В., Горбатенко В. Демократія-Управління-Бюрократія. Інститут Держави і Права ім. В. М. Корецького НАН України. К., 2001. - 248 с. **12.** Бойко О. Україна 1991-1995: Тіні минулого чи контури майбутнього. Нариси новітньої історії. К., „ магістр – s ” 1996 – 208 с. **13.** Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства. Збірка „ Еліти і цивілізаційні процеси формування націй ” Том 2 К. 2006. **14.** „ Экономическая газета ”, 18 мая 1992 г. **15.** Бойко О. Історія України. К. „ Академія ” 1999. - 568с. **16.** Кононенко Н. Політичний клас в Росії та Україні: ризики суб’єктного впливу на політичні процеси // Політичний менеджмент. – 2008. Спецвипуск. **17.** Турчинов О. Тіньова економіка і тіньова політика // Політична думка № 3-4. 1996. **18.** Долженков О. Тіньовий аспект політичного процесу в Україні: феномен адміністративно-економічних кланів // Людина і політика 2000 № 2. **19.** Шуляк С. Політико-режимний розвиток „ постреволюційної ” України крізь призму теорії неопатримоніалізму. // Наукові записки. Серія „ Політичні науки ”. „ Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007 ”. - Острог: Видавництво Національного університету „ Острозька академія ” – Вип. 3. – 2008. 266 с. **20.** Шевчук В. Посткомуністичне владоструктурування у контексті веберівської теорії патримоніалізму // Людина і політика. – 2000. – № 2. **21.** Доповідь. Україна посткомуністична: суперечності та перспективи соціально-політичного розвитку // Політична думка. – 1993. р. **22.** Обушний М. Політичні партії у формуванні національних еліт. Збірка „ Еліти і цивілізаційні процеси формування націй ”. – К., 2006. – Т. 2. **23.** Кочубей Л. Демократизація виборчого процесу в пострадянській Україні та політичні еліти. Збірка „ Еліти і цивілізаційні процеси формування націй ”. – К., 2006. – Т. 2. **24.** Романюк О. Виборчі системи посткомуністичних країн: проблема раціональності в контексті демократичного транзиту // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск.